

<https://doi.org/10.18778/8088-260-7.03>

Piotr Robak
Instytut Historii
Uniwersytet Łódzki

Rola i miejsce Afryki w angielskim handlu zewnętrznym (i kolonialnym) w XVIII wieku

Europejski handel z Afryką w średniowieczu oparty był głównie na wymianie wyrobów rzemieślniczych na złoto. Dzięki temu europejscy kupcy, przede wszystkim włoscy, zyskiwali środki umożliwiające im prowadzenie znacznie bardziej lukratywnego handlu z Azją, zwłaszcza z Indiami Wschodnimi. Tworzył się w ten sposób model multilateralnej wymiany handlowej, zorientowanej na Wschód i łączącej trzy kontynenty, w którym Afryka, mimo roli ważnego pośrednika (w postaci muzułmańskich miast-państw na jej wschodnim wybrzeżu), zajmowała jednak najsłabszą pozycję. Ten model handlu, w zmodyfikowanej postaci, przejęli portugalscy kupcy i żeglarze w wieku XV, w szczególności po włączeniu się w sieć lokalnej wymiany na zachodnim wybrzeżu Afryki, głównie w Zatoce Gwinejskiej, i uzyskaniu bezpośredniego dostępu do złota oraz wyeliminowaniu arabskiego pośrednictwa na Oceanie Indyjskim w drodze do bogactw Azji. Z drugiej strony Portugalczycy, kolonizując w tymże i następnym stuleciu część Wysp Atlantyckich i organizując tam plantatorską gospodarkę z udziałem afrykańskich niewolników, stworzyli podstawy alternatywnej wymiany handlowej zorientowanej w kierunku Atlantyku¹.

Powyższy model coraz bardziej dalekosiężnej wymiany handlowej, sięgającej od początku wieku XVI obu Ameryk, rozwinęli kwestionujący monopol handlowy obu państw iberyjskich Holendrzy, Francuzi, a także Anglicy. Zwłaszcza ci ostatni oparli na tym schemacie, tzw. handlu trójkątnego, budowę transatlantyckiego imperium handlowego, w którym ważną rolę odgrywały, co najmniej od drugiej połowy wieku XVII, angielskie forty w Afryce Zachodniej.

¹ Szerzej na ten temat zob. J. Iliffe, *Afrykanie. Dzieje kontynentu*, tłum. J. Huja, Kraków 2011, s. 155–159; M. Małowist, *Europa i jej ekspansja XIV–XVII w.*, Warszawa 1993, s. 186–202 i 234–254; B. Nowak, *Afryka w gospodarce światowej XVI–XVII wieku*, [w:] *Europa i świat w początkach epoki nowożytnej*, cz. 1, *Społeczeństwo, kultura, ekspansja*, red. A. Mączak, Warszawa 1991, s. 301–318; H. Zins, *Kupcy i kidnaperzy. Handel niewolnikami w dziejach Afryki i Ameryki*, Lublin 1999, s. 49–59.

W niniejszym artykule celem jest przedstawienie miejsca i roli afrykańskiego rynku w angielskim (i walijskim)² handlu zewnętrznym (oraz kolonialnym) w szczytowym okresie tej wymiany w czasach nowożytnych, tj. w wieku XVIII, w ramach funkcjonowania brytyjskiej gospodarki atlantyckiej, z uwzględnieniem przede wszystkim wartości i dynamiki analizowanych obrotów handlowych, a nie ich wielkości towarowej.

Takie ujęcie zagadnienia wynika głównie z wykorzystanej bazy źródłowej. Stanowią ją zachowane angielskie rejestry handlowe, które w odniesieniu do wieku XVIII (jak i czasów wcześniejszych) zawierają w większości tylko orientacyjne dane, nie pozbawione błędów i nieścisłości³. Stąd wyłaniający się z nich obraz

² Statystyki szkockiego handlu (w postaci względnie uporządkowanej) dostępne są dopiero od 1755 r. Zawarte w nich rejestry pozwalają stwierdzić, iż handel ten stanowił zaledwie 5% wartości całego handlu angielskiego. Poza tym duża część szkockich towarów była wysyłana do Londynu na reeksport i stąd pośrednio znajdowała miejsce w angielskich statystykach handlowych. Powyższe uwagi powodują, że te ostatnie statystyki właściwie można traktować też jako brytyjskie (choć Irlandia występuje w nich samodzielnie w strefie handlu zewnętrznego Wysp Brytyjskich), ale dopiero dla drugiej połowy XVIII w. R. Davis, *English Foreign Trade, 1700–1774*, „Economic Historical Review” [dalej: ECHR], No 2, Vol. 15 (1962) s. 285–286; G. Holmes, D. Szechi, *The Age of Oligarchy. Preindustrial Britain 1722–1783*, London–New York 1993, s. 153.

³ Oszacowanie wartości angielskiego handlu w XVIII w. nastrocza wielu trudności. W ówczesnych statystykach handlowych, sporządzonych na podstawie rejestru dochodów (pochodzących głównie z *Inspector General's Return* znajdujących się w Public Record Office) nie brano pod uwagę aktualnych cen importu i eksportu, ale oficjalne ceny z końca XVII w. To ograniczenie nie dotyczyło cen na nowe towary (głównie kolonialne). Te rejestrowane były po cenach aktualnie wówczas obowiązujących. Wreszcie angielskie statystyki handlowe nie uwzględniają, z przyczyn oczywistych, olbrzymiej ówczesnej kontrabandy. Zestawienia wartości obrotów handlowych dokonane przez E. B. Schumpeter (*English Overseas Trade Statistics, 1697–1808*, Oxford 1960, s. 16–18) uważane są za najbardziej szczegółowe i na nich oparty został niniejszy artykuł. Zob. T. S. Ashton, *Introduction*, [w:] E. B. Schumpeter, *English Overseas...*, s. 1–9; D. C. Coleman, *The Economy of England 1450–1750*, Oxford 1978, s. 134–135; Ph. Deane, *The Industrial Revolution*, Cambridge 1969, s. 60. Podobne statystyki angielskiego handlu zewnętrznego (w tym kolonialnego) dla XVIII w. zamieszczają też inni

udziału afrykańskiego rynku w angielskim handlu zewnętrznym (i kolonialnym) w omawianym stuleciu nie oddaje w pełni faktycznej wielkości i złożoności rozwoju tej wymiany, a prezentuje jedynie podstawowe tendencje występujące w tym obszarze międzykontynentalnej aktywności ekonomicznej⁴.

I. Początki angielskiego handlu z Afryką

Handlowe zainteresowanie Afryką sięga w Anglii co najmniej połowy wieku XVI, kiedy to naśladując francuskich hugenotów angielscy żeglarze docierali do Gwinei i Sierra Leone⁵. Najbardziej znanym spośród nich był John Hawkins. Zorganizował on w latach 1562–1568 trzy wyprawy transatlantyckie, które w drodze do hiszpańskich posiadłości na Karaibach zawinęły najpierw do zachodnich brzegów Afryki. Hawkins zabrał stąd niewolników

autorzy: R. Brown, *Society and Economy in Modern Britain, 1700–1850*, New York 1991, s. 163–164; R. Davis, *English Foreign Trade...*, s. 292 i 300–303; Ph. Deane, W. A. Cole, *British Economic Growth 1688–1959*, Cambridge 1967, tab. 22 (a za nimi G. Holmes, D. Szechi, *The Age of Oligarchy...*, s. 380).

⁴ Tak też ujmowana jest całościowa interpretacja rozwoju angielskiego handlu zewnętrznego w XVIII w. w anglosaskiej literaturze przedmiotu. Z ważniejszych publikacji na ten temat warto w tym miejscu wymienić przede wszystkim ujęcia podręcznikowe: R. Brown, *Society and Economy...*, s. 160–169; D. C. Coleman, *The Economy of England...*, s. 131–150; Ph. Deane, *The Industrial Revolution...*, s. 51–68; C. K. Harley, *Trade: discovery, mercantilism and technology*, [w:] *The Cambridge Economic History of Modern Britain*, Vol. 1, *Industrialisation, 1700–1860*, red. R. Floud, P. Johnson, Cambridge 2004, s. 177–203; G. Holmes, *The Making of A Great Power. Late Stuart and early Georgian Britain*, Oxford 1993, s. 62–67; G. Holmes, D. Szechi, *The Age of Oligarchy...*, s. 148–157; P. Langford, *A Polite and Commercial People. England 1727–1783*, Oxford 1992, s. 167–174; W. Schlote, *British Overseas Trade from 1700 to the 1930s*, tłum. W. O. Henderson, W. H. Chaloner, Oxford 1952, s. 25–51.

⁵ Pierwsza odnotowana angielska wyprawa Williama Hawkinsa do Gwinei i dalej do Brazylii nastąpiła w 1530 i 1532 r. Kolejne ekspedycje innych żeglarzy odbyły się w latach 1551 i 1553 (także do Beninu). R. Hakluyt, *Wyprawy morskie, podróże i odkrycia Anglików*, Gdańsk 1988, s. 54–55, 64–69; S. Grzybowski, *Polityka kolonialna Tudorów i pierwszych Stuartów*, Wrocław 1970, s. 68–69.

i inne towary, które z zyskiem sprzedał na Hispanioli. Pozwoliło mu to nabyć różne artykuły miejscowe (imbir, cukier, perły) z przeznaczeniem na rynek angielski. Ekspedycje Hawkinsa, jak i innych żeglarzy, były w gruncie rzeczy ryzykowną próbą pokojowego naruszenia handlowego monopolu państw iberyjskich i jako kontrabanda zakończyły się ostatecznie niepowodzeniem⁶. Jednak stworzyły one podstawy przyszłej rentowności atlantyckiej żeglugi w ramach tzw. handlu trójkątnego. Zawierały bowiem dwa czynniki niezbędne dla funkcjonowania tej międzykontynentalnej wymiany. Były nimi spółka handlowa i niewolnictwo.

Porażka zakrojonej na znaczną skalę transatlantyckiej kontrabandy przedsięwziętej przez angielskich żeglarzy zmusiła większość naśladowców Hawkinsa do ograniczenia oceanicznego handlu tylko do zachodnich wybrzeży Afryki. Dzięki ich podróżom napływały w drugiej połowie wieku XVI do Londynu i innych portów Wysp Brytyjskich afrykańskie towary luksusowe i egzotyczne (nie licząc złota), a wśród nich m.in. kość słoniowa, pieprz gwinejski, różne gatunki drewna, tkaniny z kory i włókna palmowego, ambra, strusie pióra, guma arabska, воск, miód czy skóry i futra dzikich zwierząt⁷.

Tymczasem od lat trzydziestych następnego stulecia, a zwłaszcza po zajęciu przez admirała Williama Penna w roku 1655 hiszpańskiej Jamajki, nastąpił stopniowy rozwój monokulturowej gospodarki plantatorskiej na angielskich wyspach Karaibskich. To częściowe naśladownictwo wzorów iberyjskich (portugalskich z Wysp Atlantyckich i Brazylii oraz hiszpańskich z Antyli) było niewątpliwie związane przede wszystkim z rosnącym popytem na cukier w Anglii i innych krajach zachodniej Europy i wymagało stałego napływu taniej siły

⁶ Hiszpańska flota wojenna zniszczyła i zatopiła większość statków Hawkinsa podczas jego ostatniej wyprawy. Doszło do tego w bitwie pod San Juan de Ulua 16 września 1567 r. Szerzej o wyprawach Hawkinsa i innych angielskich żeglarzy zob. G. R. Elton, *England under the Tudors*, London 1991, s. 340–343; R. Hakluyt, *Wyprawy morskie...*, s. 111–122; S. Grzybowski, *Polityka kolonialna Tudorów...*, s. 72–78 i 84–86; H. Zins, *Kupcy i kidnaperzy...*, s. 76–77.

⁷ Więcej na ten temat zob. B. Nowak, *Afryka w gospodarce światowej...*, s. 314.

roboczej⁸. Chęć jej pozyskania skierowała uwagę angielskich inwestorów, kupców i żeglarzy w stronę niewolniczych rynków Afryki Zachodniej, rozszerzając tym samym dotychczasowy asortyment wymiany, którym od początku wieku XVII było głównie złoto niezbędne do bezpośredniego handlu z Indiami Wschodnimi⁹.

Jednakże rozszerzenie udziału Anglików w lokalnych rynkach afrykańskich na zachodnim wybrzeżu nie było w owym czasie łatwą sprawą. Wymagało bowiem przełamania nie tylko monopolu portugalskiego, ale przede wszystkim holenderskiej dominacji, zwłaszcza w Zatoce Gwinejskiej¹⁰.

Utworzenie w roku 1580 przez Filipa II Habsburga iberyjskiej unii personalnej zintensyfikowało handel iberoamerykański, otwierając także nowe rynki, poza Brazylią, dla rozwijającego się coraz bardziej dynamicznie portugalskiego handlu niewolnikami i towarami afrykańskimi¹¹. Z drugiej strony konflikt między Republiką Zjednoczonych Prowincji a Hiszpanią, przeniesiony na morza i kolonie, uderzył od końca wieku XVI głównie w najsłabszy punkt unii, czyli w portugalskie posiadłości zamorskie. Holendrzy od początku następnego

⁸ Początkowo Anglicy zajęli Barbados. Kolejne ich nabytki to Nevis, Montserrat, Antigua. Potem doszła Jamajka i kolejne wyspy. L. James, *The Rise and Fall of the British Empire*, London 2001, s. 16–20 i 30–32; S. Grzybowski, *Polityka kolonialna Tudorów...*, s. 242–247; K. O. Kupperman, *Errand to Indies: puritan colonization from Providence Island through the Western Design*, „William and Mary Quaterly” [dalej: WMQ], 1988, Vol. 45, s. 88–99. Na temat monokulturowej gospodarki plantatorskiej i produkcji cukru zob. R. Davis, *A Commercial Revolution. English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth centuries*, London 1967, s. 9–12; D. A. Farnie, *The Commercial Empire of the Atlantic, 1607–1783*, ECHR, 1962, Vol. 15, s. 209–210.

⁹ W pierwszej połowie XVII w. Anglicy, podobnie jak Holendrzy i Francuzi, ograniczyli import z Afryki głównie do złota i niewolników. W latach 1601–1700 Holendrzy uzyskali ponad 48 ton złota, a Anglicy i Francuzi niewiele mniejsze ilości. J. Iliffe, *Afrykanie...*, s. 160; B. Nowak, *Afryka w gospodarce światowej...*, s. 314–315.

¹⁰ G. Clark, *The Later Stuarts 1660–1714*, Oxford 1955, s. 332.

¹¹ B. Nowak, *Afryka w gospodarce światowej...*, s. 316; H. Zins, *Kupcy i kidnape-rzy...*, s. 49–59.

stulecia wypierali stopniowo Portugalczyków z ich faktorii w Azji i w Afryce. Wykorzystując te ostatnie holenderscy kupcy i żeglarze, skupieni w Kompanii Zachodnioindyjskiej (West-Indische Compagnie), dokonali istotnych przeobrażeń w funkcjonowaniu lokalnych rynków. Dysponując większą flotą i kapitałem handlowym wzbogacili asortyment i ilość eksportowanych tu europejskich towarów, jednocześnie obniżając ich ceny. Poza tym dofinansowali obroty handlowe zachodnioafrykańskich rynków, m.in. wprowadzając na nie instytucję kredytu. Powyższe środki pozwoliły także miejscowym agentom holenderskiej Kompanii Zachodnioindyjskiej na znacznie głębszą penetrację handlową afrykańskiego interioru niż robili to ich portugalscy poprzednicy. Otworzyło to też przed udziałowcami Kompanii nowe perspektywy rozwoju handlu niewolnikami. Holendrzy, nie dysponując większymi koloniami na Antylach, stali się dzięki swej dalekomorskiej flocie dostarczycielami afrykańskich niewolników na wyspy karaibskie należące do innych państw europejskich, w tym również do Anglii¹².

Zaistniała sytuacja groziła zatem uzależnieniem rozwoju angielskich „wysp cukrowych”, jak i całego angielskiego handlu zamorskiego, od holenderskiego pośrednictwa. Stąd, aby ograniczyć to niebezpieczeństwo, a jednocześnie sprostać stale rosnącemu na antylskich plantacjach, zwłaszcza na Jamajce, zapotrzebowaniu na niewolniczą siłę roboczą podjęto w Anglii, przede wszystkim w dobie Restauracji monarchii Stuartów w latach 1661–1673, szereg działań o charakterze politycznym, militarnym i handlowym. Parlament wydał kolejne prawa żeglugowe ograniczające działalność holenderskich pośredników. Anglia stoczyła trzy wojny kolonialno-morskie z kupiecką Republiką. Angielscy inwestorzy (w tym również z kręgów dworskich), zainteresowani afrykańskim handlem, organizowali spółki handlowe, z których najważniejsza była powołana na mocy monarszego przywileju w roku 1672 Królewska Kompania Afrykańska

¹² C. R. Boxer, *Morskie imperium Holandii 1600–1800*, tłum. M. Boduszyńska-Borowikowa, Gdańsk 1980, s. 38 i 99; J. Ilife, *Afrykanie...*, s. 160; B. Nowak, *Afryka w gospodarce światowej...*, s. 316–318; E. N. Williams, *The Ancien Régime in Europe. Government and Society in the Major States 1648–1789*, London 1999, s. 25–26.

(Royal African Company), a jej gubernatorem został brat Karola II Stuarta, Jakub, książę Yorku. Kompania otrzymała monopol na prowadzenie handlu, w tym zwłaszcza niewolniczego, na obszarze między rzeką Senegal a Angolą¹³. Jednak o jej trwałym wejściu na rynki zachodnioafrykańskie w drugiej połowie wieku XVII zadecydowała ostatecznie siła angielskiej floty wojennej w Kanale La Manche i na Atlantyku, a także przejęcie części holenderskich fortów oraz założenie własnych placówek, głównie na terenie Gambii, Ghany i Sierra Leone¹⁴. Duże znaczenie miało również wieloletnie uwikłanie Holandii w europejskie wojny z Francją Ludwika XIV, które istotnie osłabiły pozycję kupieckiej Republiki jako mocarstwa kolonialnego¹⁵.

¹³ J. Black, *A System of Ambition? British Foreign Policy 1660–1793*, London 1991, s. 122 i 126–130; G. Clark, *The Later Stuarts...*, s. 332; D. A. Farnie, *The Commercial Empire...*, s. 211; G. Holmes, *The Making of...*, s. 58–67; J. Ilife, *Afrykanie...*, s. 160; L. James, *The Rise and Fall...*, s. 29; H. Zins, *Kupcy i kidnaperzy...*, s. 77.

¹⁴ Były to głównie forty: początkowo w Akrze i zamek w Cape Coast, potem fort James w Gambii, zbudowany w 1664 r. na gruzach fortu Jacob (nazwa na cześć ks. Kurlandii Jakuba Kettlera) założonego w 1651 r. przez Kurlandczyków, tj. bałtyckich Niemców i Łotyszów na miejscu dawniejszej placówki holenderskiej. Następnie fort Jamestown w Ghanie i fort Bunce w Sierra Leone. G. Clark, *The Later Stuarts...*, s. 332; T. Lloyd, *Dzieje Imperium brytyjskiego*, tłum. A. Klingofer, Warszawa 2012, s. 37. Do połowy lat siedemdziesiątych XVII w. porównywalna była wielkość wojennej floty angielskiej i holenderskiej (Anglia w 1675 r. miała 68 okrętów o wyporności ponad 700 ton, a w 1680 r. 89, Holandia zaś w tym samym czasie 73 i 62), co było widoczne także w czasie toczonych bitew morskich. Zob. R. Harding, *Seapower and naval Warfare 1650–1830*, London 1999, s. 78–96 i 290.

¹⁵ Do 1720 r. holenderski handel zewnętrzny stracił swoją dynamikę, przestał być ekspansywny. Holandia przegrała rywalizację w handlu niewolnikami z Anglią i Francją, choć nadal była liczącą się na południowoamerykańskim rynku siłą, odgrywała w dalszym ciągu ważną rolę przewoźnika w handlu zamorskim i lokalnym. J. Izrael, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477–1806*, Oxford 1995, s. 940–945; J. de Vries, *De economische achteruitgang der Republiek, [w:] Algemeene Geschiedenis Der Nederlanden*, Vol. 8 (*De Revolutie Tegemoet 1748–1795*), Utrecht 1955, s. 235–236. Na temat wojen francusko-holenderskich i ich konsekwencji zob. C. Gantet, *Guerre, paix et construction des*

Królewska Kompania Afrykańska dostarczała na lokalne rynki od Senegambii po Angolę przede wszystkim angielskie wyroby manufakturowe tekstylne i metalowe, broń i proch strzelniczy, ale również paciorki oraz pochodzące z Indii Wschodnich tkaniny bawełniane i muszelki kauri. Wszystkie te towary były jednocześnie środkami płatniczymi za kość słoniową i złoto w większości eksportowane na Wyspy Brytyjskie, a przede wszystkim za niewolników (pochodzących z coraz dalszych obszarów interioru) wysyłanych legalnie na angielskie „wyspy cukrowe” i w postaci kontrabandy na inne, głównie hiszpańskie, posiadłości kolonialne na Karaibach. W latach 1673–1711 na statkach Kompanii zostało przewiezionych do angielskich Indii Zachodnich około 150 tys. afrykańskich niewolników (na ogólną liczbę dostarczonych tu w XVII w. 263,7 tys. Afrykanów). Ten stale rozwijający się eksport „czarnego złota” uczynił w XVII w. angielskie Antyle trzecim odbiorcą, co do liczby sprowadzonych niewolników z Afryki Zachodniej, po Brazylii (560 tys.) i Hispanoameryce (292,5 tys.). Głównymi angielskimi portami uczestniczącymi w tym transatlantyckim handlu były Londyn i zwłaszcza Bristol w ostatnich dekadach XVII stulecia¹⁶.

Działalność Królewskiej Kompanii Afrykańskiej, a także kwestionujących jej handlowy monopol indywidualnych kupców, głównie z Bristolu i Londynu, spowodowały, że rynki zachodnioafrykańskie i niewolniczy handel w drugiej połowie XVII wieku:

1) stały się integralnym i coraz ważniejszym elementem, choć nadal najsłabszym, tworzącej się angielskiej gospodarki atlantyckiej łączącej trzy kontynenty, ale dzięki reeksportowi towarów indyjskich związanej również z rynkami azjatyckimi (choć przeważnie *via* Londyn);

États 1618–1714, Paris 2003, s. 146–154 i 204–214; D. McKay, H. M. Scott, *The Rise of the Great Powers 1648–1815*, London 1983, s. 28–36 i 43–66.

¹⁶ Ph. D. Curtis, *The Atlantic Slave Trade: A Census*, Madison 1969, s. 288. Do badań tego amerykańskiego historyka, które nie straciły do dziś aktualności, odwołuje się H. Zins, *Kupcy i kidnaperzy...*, s. 62–64 i 77–78. Zob. też B. Nowak, *Afryka w gospodarce światowej...*, s. 326.

2) miały istotny udział w zwiększeniu roli handlu pozaeuropejskiego (i kolonialnego) oraz w zwiększającym napływie towarów luksusowych i egzotycznych do Anglii jako podstawie wzrostu reeksportu (do 1/3 całkowitego eksportu) i zapewnieniu jej ogólnego dodatniego bilansu handlowego w ostatnich dekadach omawianego stulecia¹⁷;

3) dynamizując multilateralny handel zamorski i zwiększając jego wkład w ogólny rozwój angielskiego handlu znalazły odbicie w kształtującym się stopniowo w Anglii zjawisku tzw. rewolucji handlowej, jako ważnej tendencji w przemianach preindustrialnych gospodarek agrarnych, w głównej mierze zachodnioeuropejskich¹⁸.

Nic zatem dziwnego, że John Cary, jeden z entuzjastów angielskiej kolonizacji, napisał w *An Essay on the State of England*, wydanym w Bristolu w roku 1695, że niewolniczy handel z Afryką Zachodnią to najbardziej korzystny dla jego kraju rodzaj handlu, przynoszący duże zyski i dający zatrudnienie w różnych dziedzinach gospodarki. Nie był w tym poglądzie odosobniony.

¹⁷ R. Davis, *English Foreign Trade, 1660–1700*, ECHR, 1954, No 2, Vol. 7, s. 92; *idem*, *A Commercial Revolution...*, s. 9–11; G. Holmes, *The Making of...*, s. 65 i 445.

¹⁸ Tego pojęcia użył już Abbé G. T. de Raynal (*L'Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*, 1770) wskazując, że dotarcie do Nowego Świata i Indii Wschodnich stało się źródłem rewolucji w handlu i momentem narodzin potęgi związanych z nim narodów. Zob. A. Raynal, *A Philosophical and Political History of the Settlements and Trade of the Europeans in the East and West Indies, etc.*, Vol. 1, London 1798, s. 22. W Anglii „rewolucja handlowa” związana była z rozwojem środków transportu morskiego i rzecznoego, infrastruktury żegluga lądowej i morskiej, obniżeniem kosztów produkcji i zbytu towarów, a zwiększeniem na nie popytu. R. Davis odnosząc powyższe przemiany ekonomiczne do terminu Raynala utrwalił go w literaturze przedmiotu w odniesieniu do Anglii drugiej połowy XVII w. R. Davis, *A Commercial Revolution...*, s. 9 i n.; zob. też: R. Brown, *Society and Economy...*, s. 170–171; Ph. Deane, *The Industrial Revolution...*, s. 51–68; G. Holmes, *The Making of...*, s. 62–67; G. Holmes, D. Szechi, *The Age of Oligarchy...*, s. 148–150; C. K. Harley, *Trade: discovery, mercantilism...*, Vol. 1, s. 190; S. Ogilvie, *Gospodarka europejska w XVIII stuleciu*, [w:] *Zarys historii Europy. XVIII w.*, red. T. C. W. Blanning, tłum. M. Urbański, Warszawa 2003, s. 167; E. N. Williams, *The Ancien Régime...*, s. 484–486.

W podobnym duchu wypowiedziała się w tym samym roku komisja parlamentarna. Zbliżone opinie wygłaszali także inni zwolennicy angielskiej ekspansji kolonialnej¹⁹.

Coraz dynamiczniej rozwijająca się angielska gospodarka atlantycka rozaczęła zatem optymistyczne perspektywy rozwoju przed rynkami Afryki Zachodniej (ale nie Afrykanami jako towarem eksportowym) w następnym stuleciu – wieku triumfu rewolucji handlowej.

II. Angielski handel z Afryką w wieku XVIII: statystyka, towary, organizacja

Analizę roli i miejsca Afryki w handlu zewnętrznym (i kolonialnym) Anglii w XVIII wieku wypada rozpocząć od spojrzenia na wielkość ogólnego rozwoju handlu angielskiego w tym stuleciu, co przedstawia tabela 1²⁰:

Tabela 1. Angielski (i walijski) handel zewnętrzny (w tym kolonialny) w latach 1701–1800 (w tys. £)

Wyszczególnienie	1700–1701	1726–1730	1751–1755	1766–1770	1786–1790	1796–1800
Import	4 577	6 828	8 133	11 773	15 714	22 748
Eksport/reeksport	5 779	7 976	12 785	14 029	16 778	32 254
Całkowita wartość	10 356	14 804	20 918	25 802	32 492	55 002

Źródło: E. B. Schumpeter, *English Overseas Trade Statistics, 1697–1808*, Oxford 1960, s. 17–18.

¹⁹ H. Zins, *Kupcy i kidnaperzy...*, s. 61 i 78.

²⁰ Zawarte w niej, jak i w kolejnych tabelach, dane odnoszą się głównie do lat pokoju zewnętrznego, kiedy Anglia nie uczestniczyła prawie w żadnych wojnach. Wyjątek stanowią tylko okres wyjściowy (od 1702 r. wojna o sukcesję hiszpańską) i końcowy (wojny napoleońskie). Autor niniejszego artykułu przyjął zatem podobny selektywny wybór, choć skoncentrował się na innych okresach, jak R. Davis, G. Holmes czy D. Szechi. Zob. R. Davis, *English Foreign Trade, 1700–1774...*, s. 285–286 i 300–303; G. Holmes, D. Szechi, *The Age of Oligarchy...*, s. 380.

Tabela 2. Dynamika wzrostu angielskiego (i walijskiego) handlu zewnętrznego w latach 1701–1800 (w %)

Wyszczególnienie	1700–1701	1726–1730	1751–1755	1766–1770	1786–1790	1796–1800
Import	100	150	180	260	340	500
Eksport/reeksport	100	140	220	240	290	560
Razem	100	140	200	250	310	530

Źródło: obliczenia własne na podstawie tabeli 1.

Przytoczone w tab. 2 dane liczbowe wskazują, iż w omawianym stuleciu nastąpił ogólny ponadpięciokrotny wzrost całego handlu zewnętrznego (i kolonialnego) Anglii, przy czym do połowy wieku XVIII uległ on tylko podwojeniu, a raptownie przyspieszył w ostatniej dekadzie tego stulecia. Podobna sytuacja wystąpiła w odniesieniu do importu (pięciokrotny wzrost) i eksportu/reeksportu (ponadpięciokrotny wzrost). W tych działach również przyspieszenie ogólnego tempa wzrostu handlu zewnętrznego uwidacznia się w końcu analizowanego wieku. Poza tym handel zewnętrzny Anglii zachował w tym okresie stały dodatni bilans handlowy, co było skutkiem wielkości reeksportu utrzymującego się na poziomie od 1/3 do 1/2 (tu zwłaszcza w drugiej połowie stulecia) wielkości eksportu²¹. Tym samym tendencja, która pojawiła się w drugiej połowie poprzedniego wieku, okazała się trwała.

W analizie ogólnego rozwoju angielskiego handlu zewnętrznego w wieku XVIII trzeba też zwrócić uwagę na zróżnicowanie wewnętrzne wzrostu importu i eksportu/reeksportu ujęte w poniższych tabelach (tab. 3–6).

²¹ Szczegółowe dane na temat wielkości angielskiego reeksportu w XVIII w. przytacza E. B. Schumpeter, *English Overseas...*, s. 15–16. Zob. też R. Brown, *Society and Economy...*, s. 163–164; R. Davis, *English Foreign Trade, 1700–1774...*, s. 302–303; R. Davis, *A Commercial Revolution...*, s. 14–18; G. Holmes, D. Szechi, *The Age of Oligarchy...*, s. 380.

Tabela 3. Angielski (i walijski) import w latach 1701–1800 (w tys. £)

Wyszczególnienie	1700–1701	1726–1730	1751–1755	1766–1770	1786–1790	1796–1800
Europa	3 112	4 208	4 340	5 793	7 733	9 988
Poza Europą	1 465	2 620	3 793	5 980	7 981	12 760
Razem	4 577	6 828	8 133	11 773	15 714	22 748

Źródło: E. B. Schumpeter, *English Overseas Trade Statistics, 1697–1808*, Oxford 1960, s. 18.

Tabela 4. Dynamika wzrostu angielskiego (i walijskiego) importu w latach 1701–1800 (w %)

Wyszczególnienie	1700–1701	1726–1730	1751–1755	1766–1770	1786–1790	1796–1800
Europa	100	135	140	190	250	320
Poza Europą	100	180	260	410	545	870
Razem	100	150	180	260	340	500

Źródło: obliczenia własne na podstawie tab. 3.

Tabela 5. Angielski (i walijski) eksport/reeksport w latach 1701–1800 (w tys. £)

Wyszczególnienie	1700–1701	1726–1730	1751–1755	1766–1770	1786–1790	1796–1800
Europa	4 996	6 669	9 760	9 051	9 761	17 914
Poza Europą	783	1 307	3 025	4 978	7 017	14 340
Razem	5 779	7 976	12 785	14 029	16 778	32 254

Źródło: E. B. Schumpeter, *English Overseas Trade Statistics, 1697–1808*, Oxford 1960, s. 17.

Tabela 6. Dynamika wzrostu angielskiego (i walijskiego) eksportu/reeksportu w latach 1701–1800 (w %)

Wyszczególnienie	1700–1701	1726–1730	1751–1755	1766–1770	1786–1790	1796–1800
Europa	100	130	195	180	195	360
Poza Europą	100	170	390	635	900	1 830
Razem	100	140	220	240	290	560

Źródło: obliczenia własne na podstawie tab. 5.

Dane liczbowe zawarte w powyższych tabelach ukazują, że w wieku XVIII nastąpił nieco ponadtrzykrotny wzrost wartości importu europejskiego i niemal dziewięciokrotny importu pozaeuropejskiego (w tym kolonialnego), przy czym największa dynamika tego wzrostu przypadła na drugą połowę omawianego stulecia, a zwłaszcza na jego ostatnią dekadę. Stąd od lat sześćdziesiątych wystąpiła rosnąca przewaga wartości importu pozaeuropejskiego nad importem ze Starego Kontynentu. Nieco inaczej przedstawiała się sprawa eksportu/reeksportu. W Europie wzrósł on ponad trzyipółkrotnie, ale za to poza tym obszarem (z udziałem kolonii) aż osiemnastokrotnie. Oprócz tego dynamika wzrostu wywozu europejskiego wykazała w drugiej połowie wieku XVIII pewną stagnację i dopiero w końcu tego stulecia uległa podwojeniu. Zupełnie odmiennie wyglądała dynamika wzrostu wywozu pozaeuropejskiego, która rosła przez całe analizowane stulecie, a zwłaszcza od początku jego drugiej połowy, by gwałtownie przyspieszyć w ostatnich dekadach. Natomiast pod względem wartości obrotów handlowych wystąpiła stała przewaga eksportu/reeksportu europejskiego nad wywozem poza Stary Kontynent, przy czym dysproporcje między tymi obszarami, początkowo bardzo duże, zaczęły maleć od lat sześćdziesiątych, by niemal zbliżyć się liczbowo (prawie 1/2 całości eksportu/reeksportu) w ostatniej dekadzie XVIII w.

Z powyższych danych statystycznych wynika ogólny wniosek, iż angielski handel zewnętrzny w omawianym stuleciu znacznie bardziej dynamicznie rozwijał się w obszarze zamorskim (w tym kolonialnym) niż w Europie.

W jakim stopniu ta prawidłowość oddziaływała na wielkość i dynamikę obrotów handlowych Anglii z Afryką Zachodnią w XVIII wieku? Odpowiedź na to pytanie wymaga uwzględnienia rozwoju tego handlu w ujęciu całościowym oraz w kontekście jego miejsca w strukturze handlu pozaeuropejskiego, a w szczególności atlantyckiego.

Tabela 7. Angielski (i walijski) handel z Afryką Zachodnią w XVIII w. (w tys. £)

Wyszczególnienie	1700–1701	1726–1730	1751–1755	1766–1770	1786–1790	1796–1800
Import	19	41	39	61	100	72
Eksport/reeksport	97	198	227	569	790	965
Razem	116	239	266	630	890	1 037

Źródło: E. B. Schumpeter, *English Overseas Trade Statistics, 1697–1808*, Oxford 1960, s. 17–18.

Na podstawie danych zawartych w powyższej tabeli (tab. 7) można stwierdzić, że angielski handel z Afryką w analizowanym stuleciu wzrósł dziewięciokrotnie. Natomiast uderzająca jest w nim przewaga eksportu/reeksportu nad importem, zwłaszcza w drugiej połowie wieku XVIII (przywóz stanowił wówczas od 10 do 7,5% wywozu). Dzięki temu Anglia zachowała przez całe omawiane stulecie dodatni bilans handlowy w obrotach z Afryką Zachodnią, co nie było w owym czasie regułą w angielskim handlu atlantyckim²².

Warto jeszcze zwrócić uwagę, jak przedstawiały się te obroty w skali całego angielskiego handlu zewnętrznego w analizowanym okresie.

Tabela 8. Afryka w angielskim (i walijskim handlu zewnętrznym) w XVIII wieku (w tys. £)

Wyszczególnienie	1700–1701	1726–1730	1751–1755	1766–1770	1786–1790	1796–1800
Całkowita wartość handlu	10 356	14 804	20 918	25 802	32 492	55 002
Handel z Afryką	116	239	266	630	890	1 037

Źródło: E. B. Schumpeter, *English Overseas Trade Statistics, 1697–1808*, Oxford 1960, s. 17–18.

²² Dane statystyczne ukazujące ujemny bilans angielskiego (i walijskiego) handlu z Indiami Zachodnimi w XVIII w. przedstawia E. B. Schumpeter, *English Overseas...*, s. 17–18. Zob. też R. Brown, *Society and Economy...*, s. 168; R. Davis, *English Foreign Trade, 1700–1774...*, s. 300–303; P. Deane, *The Industrial Revolution...*, s. 56; G. Holmes, D. Szechi, *The Age of Oligarchy...*, s. 380.

Tabela 9. Afryka w angielskim (i walijskim handlu zewnętrznym) w wieku XVIII (w %)

Wyszczególnienie	1700-1701	1726-1730	1751-1755	1766-1770	1786-1790	1796-1800
Całkowita wartość handlu	100	100	100	100	100	100
Handel z Afryką	1	1,6	1,3	2,4	2,7	1,8

Źródło: obliczenia własne na podstawie tab. 8.

Dane liczbowe z tab. 8 i 9 pokazują, że w skali całego angielskiego handlu zewnętrznego w wieku XVIII miejsce rynków Afryki Zachodniej było wręcz znikome i w najlepszym okresie drugiej połowy tego stulecia wartość dokonywanych na nich transakcji nie przekroczyła nawet 3% wartości ogólnych obrotów handlowych.

Na pogłębienie powyższej analizy rozwoju angielskiego handlu z Afryką Zachodnią w wieku XVIII pozwala spojrzenie przez pryzmat jego miejsca w strukturze handlu zewnętrznego, a przede wszystkim atlantyckiego.

Tabela 10. Angielski (i walijski) import pozaeuropejski (w tys. £)

Wyszczególnienie	1700-1701	1726-1730	1751-1755	1766-1770	1786-1790	1796-1800
Ameryka Pn./ Indie Zachodnie Afryka	895 19	1 591 41	2 633 39	4 065 61	4 571 100	7 854 72
Sfera atlantycka (razem)	914	1 632	2 672	4 126	4 671	7 926
Indie Wschodnie	551	988	1 121	1 854	3 310	4 834
Sfera pozaeuropejska (razem)	1 465	2 620	3 793	5 980	7 981	12 760
Całkowita wartość importu	4 577	6 828	8 133	11 773	15 714	22 748

Źródło: E. B. Schumpeter, *English Overseas Trade Statistics, 1697-1808*, Oxford 1960, s. 18.

Tabela 11. Dynamika wzrostu angielskiego (i walijskiego) importu pozaeuropejskiego (w %)

Wyszczególnienie	1700–1701	1726–1730	1751–1755	1766–1770	1786–1790	1796–1800
Ameryka Pn./						
Indie Zachodnie	19,5	23	32,3	34,5	29	34,5
Afryka	0,4	0,6	0,5	0,5	0,6	0,3
Sfera atlantycka (razem)	19,9	23,6	32,8	35	29,6	34,8
Indie Wschodnie	12	14,4	13,7	15,7	21	21,2
Sfera pozaeuropejska (razem)	31,9	38	46,5	50,7	50,6	56
Całkowita wartość importu	100	100	100	100	100	100

Źródło: obliczenia własne na podstawie tab. 10.

Tabela 12. Afryka w atlantyckiej sferze angielskiego (i walijskiego) importu (w %)

Wyszczególnienie	1700–1701	1726–1730	1751–1755	1766–1770	1786–1790	1796–1800
Sfera atlantycka	100	100	100	100	100	100
Afryka	2	2,5	1,4	1,5	2,1	0,9

Źródło: obliczenia własne na podstawie tabeli 10.

Powyższe dane liczbowe wskazują, iż import w brytyjskiej sferze atlantyckiej (Ameryka Północna, Indie Zachodnie, Afryka Zachodnia)²³ wzrósł w ciągu całego wieku XVIII prawie dziewięciokrotnie (od drugiej połowy

²³ Na temat rozwoju terytorialnego imperium brytyjskiego w strefie Atlantyku zob. G. Holmes, *The Making of...*, s. 441; G. Holmes, D. Szechi, *The Age of Oligarchy...*, s. 370–373 i 377–338; F. O’Gorman, *Britain Political and Social History 1688–1832*, London 1997, s. 178; P. Langford, *A Polite and Commercial People...*, s. 350; P. Robak, *Ameryka Północna w stosunkach francusko-brytyjskich w latach 1763–1770*, [w:] *Spory o państwo w dobie nowożytnej. Między racją stanu a partykularyzmem*, red. Z. Anusik, Łódź 2007, s. 464–466.

tego stulecia stanowił ponad 1/3 całego angielskiego przywozu zewnętrznego). Natomiast import afrykański (od Senegambii po Angolę)²⁴ wzrósł w tym czasie blisko czterokrotnie (szczyt osiągnął w latach osiemdziesiątych). Import ten nie przekroczył 2,5% całego importu strefy atlantyckiej i zdecydowanie ustępował w wartości i dynamice przywozu brytyjskim rynkom (głównie kolonialnym) w Ameryce Północnej i w Indiach Zachodnich. Jeszcze gorzej przedstawiał się udział tego importu w skali całego angielskiego przywozu zewnętrznego. Tu nie przekroczył nawet wartości 1% w ciągu wieku XVIII.

Tabela 13. Angielski (i walijski) eksport/reeksport pozaeuropejski w latach 1701–1800 (w tys. £)

Wyszczególnienie	1700–1701	1726–1730	1751–1755	1766–1770	1786–1790	1796–1800
Ameryka Pn./ Indie Zachodnie	573	997	2 011	3 309	4 313	11 164
Afryka	97	198	227	569	790	965
Sfera atlantycka (razem)	670	1 195	2 238	3 878	5 103	12 129
Indie Wschodnie	113	112	787	1 100	1 914	2 211
Sfera pozaeuropejska (razem)	783	1 307	3 025	4 978	7 017	14 340
Całkowita wartość eksportu/reeksportu	5 779	7 976	12 785	14 029	16 778	32 254

Źródło: E. B. Schumpeter, *English Overseas Trade Statistics, 1697–1808*, Oxford 1960, s. 17–18.

²⁴ Wielka Brytania zdobyła w 1763 r. Senegambię, a w 1787 r. Sierra Leone. G. Holmes, D. Szechi, *The Age of Oligarchy...*, s. 372–373; F. O’Gorman, *Britain Political...*, s. 178; P. Langford, *A Polite and Commercial People...*, s. 350; P. Robak, *Ameryka Północna...*, s. 465.

Tabela 14. Dynamika wzrostu angielskiego (i walijskiego) eksportu/ reeksportu pozaeuropejskiego (w %)

Wyszczególnienie	1700– 1701	1726– 1730	1751– 1755	1766– 1770	1786– 1790	1796– 1800
Ameryka Pn./Indie						
Zachodnie	9,9	12,5	15,7	23,6	25,7	34,6
Afryka	1,7	2,5	1,8	4	4,7	3
Sfera atlantycka (razem)	11,6	15	17,5	27,6	30,4	37,6
Indie Wschodnie	1,9	1,4	6,1	7,8	11,4	6,8
Sfera pozaeuropejska (razem)	13,5	16,4	23,6	35,4	41,8	44,4
Całkowita wartość eksportu/reeksportu	100	100	100	100	100	100

Źródło: obliczenia własne na podstawie tab. 13.

Tabela 15. Afryka w atlantyckiej sferze angielskiego (i walijskiego) eksportu/reeksportu (w %)

Wyszczególnienie	1700– 1701	1726– 1730	1751– 1755	1766– 1770	1786– 1790	1796– 1800
Sfera atlantycka	100	100	100	100	100	100
Afryka	14,4	16,6	10,1	14,7	15,5	7,9

Źródło: obliczenia własne na podstawie tab. 13.

Dane liczbowe zamieszczone w powyższych tabelach wykazują jeszcze korzystniejszą sytuację angielskiego eksportu/reeksportu w brytyjskiej sferze atlantyckiej niż w przypadku importu. Ten wywóz wzrósł bowiem w XVIII stuleciu aż osiemnastokrotnie (stanowił ponad 1/3 całego eksportu/reeksportu zewnętrznego). Z kolei eksport/reeksport afrykański odnotował prawie dziesięciokrotny wzrost, przede wszystkim w drugiej połowie omawianego wieku, ale nie przekroczył 17% wywozu ze strefy atlantyckiej. Co zaś się tyczy udziału tego eksportu/reeksportu w ogólnej wartości angielskiego wywozu zewnętrznego, to osiągnął on najwyższą wartość w latach osiemdziesiątych wieku XVIII i wyniósł niecałe 5%.

Głównymi towarami eksportowanymi na rynki Afryki Zachodniej były brytyjskie wyroby tekstylne (wełniane, lniane, a później też bawełniane), szklane, metalowe i miedziane, mosiężne sztabki i bransolety, zwoje drutu, konie, alkohol, broń biała i palna oraz proch strzelniczy. Zwłaszcza muszkiety stanowiły wyjątkowo pożądaną produkt (około 180 tys. sztuk i 400 tys. kg prochu rocznie). W tym względzie angielscy dostawcy kontynuowali tradycje handlarzy francuskich i holenderskich²⁵. Natomiast reeksport na wspomniane rynki obejmował przede wszystkim rum i tytoń z brytyjskich Antyli i kolonii w Ameryce Północnej oraz wyroby tekstylne, paciorki i muszelki znad Oceanu Indyjskiego i samych Indii Wschodnich. Za przywożone do Afryki towary, które były ciągle podstawowym środkiem płatniczym (choć używano też srebrnych monet) angielscy kupcy i żeglarze nabywali kość słoniową, złoto (o dużej wartości), surowce (żelazo i miedź), a w szczególności niewolników²⁶.

Rosnący stale popyt na Afrykanów, sprowadzanych na rynki niewolnicze z coraz odleglejszych obszarów wnętrza Czarnego Łądu, stanowił o rentowności angielskiego handlu z Afryką Zachodnią. Karaibski i północnoamerykański (południowe kolonie) import niewolników obniżał bowiem koszty produkcji brytyjskiej gospodarki plantacyjnej (nierzadko monokulturowej: cukier, tytoń) i był jednym z istotnych czynników decydujących o jej opłacalności w eksporcie produktów lub półproduktów do Anglii i w ich reeksporcie na rynki europejskie. Jednocześnie tej produkcji towarzyszył stopniowy rozwój terytorialny brytyjskiego imperium w zachodniej hemisferze w wieku XVIII (wzrost obrotów w handlu międzykolonialnym i transoceanicznym) oraz jego ekspansja handlowa, legalna bądź w postaci kontrabandy, na rynki amerykańskich posiadłości

²⁵ Muszkiety głównie przywożone były do Afryki Subsaharyjskiej. Dostarczona broń służyła często do krwawych walk między plemionami i pozwalała pozyskiwać niewolników. J. Iliffe, *Afrykanie...*, s. 164; R. Nowak, *Afryka w gospodarce światowej...*, s. 313–314.

²⁶ R. Campbell, *The London Tradesman (1747)*, [w:] *English Historical Documents 1714–1783*, Vol. 9, eds. D. B. Horn, M. Ransome, London 1957, s. 498. Zob. też R. Davis, *English Foreign Trade, 1700–1774...*, s. 291; J. Iliffe, *Afrykanie...*, s. 164; H. Zins, *Kupcy i kidnaperzy...*, s. 77 i 79.

innych państw europejskich²⁷. W ten sposób handel niewolniczy ugruntowywał pozycję Afryki Zachodniej w multilateralnej gospodarce atlantyckiej Wielkiej Brytanii oferującej nowe handlowe perspektywy dla jej produkcji, będące zarazem odpowiedzią na stagnację udziału angielskiego eksportu/reeksportu w rynkach europejskich, zwłaszcza w drugiej połowie wieku XVIII (tab. 5, 6)²⁸. Ta sytuacja tłumaczy również, wykazany wcześniej statystycznie dla tego okresu, dynamiczny wzrost angielskiego wywozu pozaeuropejskiego w strefie atlantyckiej, w tym do Afryki Zachodniej, gdzie gwałtownie rosło zapotrzebowanie na brytyjskie dobra, nie tylko wśród przebywających tam Brytyjczyków, ale głównie wśród ludności autochtonicznej²⁹. Natomiast niewolnicy stali się najważniejszym środkiem płatniczym za te dobra.

²⁷ Brytyjczycy zawarli w 1703 r. traktat z Portugalią, który dawał im dostęp do zamorskich posiadłości tego państwa. W ten sposób tworzyli tzw. *informal empire*, jako swoją strefę wpływów handlowych w Iberoameryce. Rozszerzały ją traktaty handlowe z Hiszpanią z 1713 r., które umożliwiły Brytyjczykom prowadzenie na szeroką skalę kontrabandy z hiszpańskimi portami w Ameryce Południowej i na Karaibach. Przyniosła ona w latach 1713–1739 według przybliżonych danych około 6 mln £. Zob. *English Historical Documents 1660–1714*, Vol. 8, ed. A. Browning, London 1953, s. 883–885. D. McKay, H. M. Scott, *The Rise of the Great Powers...*, s. 65–66; H. Komen, *Imperium hiszpańskie. Dzieje rozkwitu i upadku*, tłum. T. Próchenka, Warszawa 2008, s. 485–487; G. H. Nelson, *Contraband Trade under the Asiento, 1730–1739*, „*American Historical Review*” 1945, Vol. 51, No 1, s. 57–64.

²⁸ Był to w dużej mierze efekt protekcyjnistycznej polityki innych państw europejskich, która uderzyła w napływ tam brytyjskich towarów. Atlantycka gospodarka, zwłaszcza kolonie po zachodniej stronie Atlantyku, rekompensowała stagnację angielskiego wywozu na europejskie rynki. Więcej zob. J. Black, *A System of Ambition?...*, s. 93–94; R. Brown, *Society and Economy...*, s. 162; J. C. Cain, G. Hopkins, *The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750–1914*, „*English Historical Review*” 1980, s. 241; R. Davis, *English Foreign Trade, 1700–1774...*, s. 287–288; R. Davis, *A Commercial Revolution...*, s. 22; J. B. Williams, *British Commercial Policy and Trade Expansion 1750–1850*, Oxford 1972, s. 149–150 i 156–157.

²⁹ R. Davis, *English Foreign Trade, 1700–1774...*, s. 291.

Nic więc dziwnego, że Brytyjczycy stali się w wieku XVIII największymi handlarzami niewolników. Uzyskując dostęp do zachodnioafrykańskich rynków niewolniczych – od Senegambii, Beninu po najważniejsze w tym względzie zachodnio-środkowe wybrzeże – dostarczyli do obu Ameryk i Indii Zachodnich (w tym przede wszystkim do posiadłości brytyjskich) w omawianym stuleciu około 2,5 mln Afrykanów (na ogólną liczbę 6 mln), głównie w rekordowych latach 1776–1800³⁰. Istotną rolę w tym handlu odegrał od lat czterdziestych XVIII w. Liverpool. Statki wypływające z owego portu przewiozły w drugiej połowie tego stulecia ponad połowę transportowanych z Afryki Zachodniej niewolników na drugą stronę Atlantyku³¹. Z kolei w Londynie znajdowały się główne organizacje kupieckie uczestniczące w niewolniczym handlu, a także finansujące go instytucje, zwłaszcza prywatne banki, tu mieściła się również większość produkcji manufakturowej wytwarzającej na potrzeby afrykańskich rynków. Poza tym, w stolicy Wielkiej Brytanii jako centrum życia politycznego zainteresowani inwestorzy, kupcy, armatorzy, burmistrzowie lobbowali wielokrotnie w parlamencie (jednocześnie też często w nim zasiadając) na rzecz utrzymania dochodowego handlu niewolnikami³². O jego znaczącej roli napisał Horace Walpole w roku 1750, iż stanowił on „niewyczerpane źródło bogactwa i siły morskiej”³³. Zdaniem niektórych współczesnych historyków rozwój niewolniczego, a nawet szerzej afrykańskiego handlu, powodując stały wzrost popytu na brytyjską produkcję towarową, a zwłaszcza tekstylną, pobudzał

³⁰ W XVIII w. Brytyjczycy przewieźli na swoje wyspy antylskie 1401,3 tys. niewolników, a do brytyjskiej Ameryki Północnej 348 tys., pozostały blisko milion dostarczyli do kolonii innych państw. Dane na podstawie ustaleń: Ph. D. Curtis, *The Atlantic Slave Trade...*, s. 288. Zob. też T. Bringley, *The Industrial Revolution and the Atlantic Economy: Selected Essays*, New York 1993, s. 37–38; R. Brown, *Society and Economy...*, s. 170; D. Eltis, *The Volume and Structure of the Transatlantic Slave Trade: A Reassessment*, „William and Mary Quarterly” 2001, Vol. 58, s. 44; J. Iliffe, *Afrykanie...*, s. 160; H. Zins, *Kupcy i kidnaperzy...*, s. 64–69.

³¹ H. Zins, *Kupcy i kidnaperzy...*, s. 80–81.

³² W. A. Speck, *Stability and Strife. England 1714–1760*, London 1984, s. 123–127; H. Zins, *Kupcy i kidnaperzy...*, s. 81–82.

³³ Cytat za: D. A. Farnie, *The Commercial Empire...*, s. 211.

i jednocześnie finansował wzrost ekonomiczny całej atlantyckiej gospodarki³⁴. Opinia ta, biorąc pod uwagę wielkość zaangażowanych w tym handlu kapitałów, wymienionych dóbr oraz wykorzystanych środków transportu, a zwłaszcza osiągniętych tu zysków (przez spółki lub rzadziej indywidualnych) wydaje się w jakimś sensie uzasadniona.

W XVIII stuleciu nastąpiła także zmiana form organizacyjnych niewolniczego handlu. Po ograniczeniu przez parlament w roku 1697 i ostatecznym odebraniu w roku 1712 monopolu na ten handel Królewskiej Kompanii Afrykańskiej, znalazł się on w dużej mierze w rękach indywidualnych inwestorów i kupców. Powoływali oni niewielkie spółki, często do jednorazowych przedsięwzięć handlowych bądź zawiązywali konkurujące ze sobą towarzystwa kupieckie. Udziałowcami tych spółek byli właściciele antylskich plantacji, bankierzy, ziemianie, parlamentarzyści, członkowie władz miejskich, armatorzy, kapitanowie statków, kupcy, a nawet pastorzy³⁵. Reprezentujący owe spółki handlarze działali na mniejszą skalę, poza fortami, bezpośrednio na wybrzeżu negocjując zakup niewolników z ich właścicielami lub miejscowymi władcami³⁶. Ten proceder, nazwany przez wspomnianego Walpole'a „straszny handel”, ułatwiło

³⁴ W opiniach E. Williama, B. Salowa czy R. Browne'a handel niewolnikami pobudzał i w części finansował brytyjski wzrost gospodarczy, gdyż wpływał na bogacenie się (przez włożone kapitały i obrót towarowy) zarówno amerykańskiej części strefy atlantyckiej, jak i samej Wielkiej Brytanii. Tu dochody z tego handlu miały dorównywać w dużej części inwestycjom przemysłowym i mobilizować kapitał torujący drogę rewolucji przemysłowej. R. Brown, *Society and Economy...*, s. 170; C. K. Harley, *Trade: discovery, mercantilism...*, s. 197. W polskiej historiografii zbliżone zdanie, ale w szerszym ujęciu i w odniesieniu do XVII w. sformułował B. Nowak. Twierdził on, że handel afrykański nakręcał koniunkturę stoczniom, manufakturom wyposażających statki i towarzystwom ubezpieczeniowym. Dawał też zajęcie zatrudnionym tam ludziom. Natomiast zarobek Europy na handlu niewolnikami równał się sumie zysków osiągniętych przez wszystkie zaangażowane w nim osoby. idem, *Afryka w gospodarce światowej...*, s. 332.

³⁵ N. Ferguson, *Imperium. Jak Wielka Brytania zbudowała nowoczesny świat*, tłum. P. Szymor, Kraków 2013, s. 105–111; H. Zins, *Kupcy i kidnaperzy...*, s. 83.

³⁶ T. Lloyd, *Dzieje Imperium brytyjskiego...*, s. 38.

im finansowe fiasko przedsięwzięć Królewskiej Kompanii Afrykańskiej. Spółka ta, zmuszona kredytować zakupy niewolników przez plantatorów i ponosząc koszt utrzymania fortów na zachodnim wybrzeżu Afryki, zbankrutowała w roku 1750³⁷. W ten sposób w brytyjskim systemie merkantylnym ukształtowała się stopniowo ograniczona strefa wolnego handlu.

Podsumowując powyższe rozważania wypada stwierdzić, że mimo wzrostu angielskiego handlu z Afryką Zachodnią w XVIII w., kontynent ten pozostał nadal obszarem peryferyjnym w multilateralnych zewnętrznych obrotach handlowych Wielkiej Brytanii. Nieco lepiej przedstawiała się pozycja afrykańskiego handlu w strukturze brytyjskiej gospodarki atlantyckiej, choć i tu pozostał on jej najsłabszym ogniwem. Uderzającą w nim była przede wszystkim przewaga eksportu/reeksportu nad importem, zwłaszcza w drugiej połowie analizowanego stulecia. Jednak dzięki temu Anglia zachowała w wymianie z Afryką Zachodnią stały dodatni bilans handlowy, co nie stanowiło reguły w handlu transatlantyckim. Poza tym rola afrykańskich rynków w brytyjskiej gospodarce atlantyckiej w wieku XVIII stopniowo, ale konsekwentnie rosła, głównie ze względu na miejsce, jakie w tym systemie odgrywał niewolniczy handel zapewniający w określonej mierze opłacalność tzw. handlu trójkątnego. Był on również czynnikiem pobudzającym brytyjską produkcję manufakturową i rozwój środków transportu, a przede wszystkim źródłem wielu niemałych fortun kupieckich, co wpływało pośrednio na dochody Wielkiej Brytanii. Tak urzeczywistniała się ekonomiczna koncepcja, opisywana już w roku 1728 przez Daniela Defoe, pozyskiwania nowych rynków jako źródła sukcesu gospodarczego tego państwa³⁸. Stąd doceniali wkład tego „straszego handlu” w bogactwo i siłę kraju już niektórzy ówczesni obserwatorzy życia publicznego Anglii. W ten sposób zyskiwał on wielu gorących obrońców w świecie polityki, natomiast w sferze gospodarczej stał się, dość paradoksalnie, prekursorem idei wolnego handlu na szlakach oceanicznych.

³⁷ R. Brown, *Society and Economy...*, s. 162; D. C. Coleman, *The Economy of England...*, s. 149; Ph. Deane, *The Industrial Revolution...*, s. 54; T. Lloyd, *Dzieje Imperium brytyjskiego...*, s. 37–38.

³⁸ D. C. Coleman, *The Economy of England...*, s. 131.

Rosnąca rola Afryki Zachodniej w angielskim handlu zewnętrznym w wieku XVIII zyskała też dodatkowo na znaczeniu po amerykańskiej wojnie o niepodległość (1775–1783), kiedy Wielka Brytania przystąpiła do przeorientowania swojego imperium kolonialnego ze strefy atlantyckiej w azjatycką, z centrum w Indiach Wschodnich, a w roku 1807 zakazano w niej handlu niewolnikami. Uzasadniło to przejmowanie przez Brytyjczyków holenderskich posiadłości w Afryce, zwłaszcza Południowej, w dobie wojen napoleońskich oraz późniejszą ekspansję kolonialną w głąb interioru „Czarnego Lądu”, przede wszystkim w jego wschodniej części. Każde z tych działań zabezpieczało brytyjską drogę do Indii, co w jakiejś mierze umożliwiło, w zmienionych warunkach wieku XIX, odtworzenie dawnego portugalskiego modelu handlu dalekosiężnego zorientowanego na Wschód i łączącego znów trzy kontynenty, w którym Afryka zajmowała nadal najsłabszą pozycję.

Bibliografia

- Black Jeremy, *A System of Ambition? British Foreign Policy 1660–1793*, Longman, London 1991.
- Boxer Charles Ralph, *Morskie imperium Holandii 1600–1800*, tłum. M. Bodużyńska-Borowikowa, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1980.
- Bringley Thomas, *The Industrial Revolution and the Atlantic Economy: Selected Essays*, Routledge, New York 1993.
- Brown Richard, *Society and Economy in Modern Britain, 1700–1850*, Routledge, New York 1991.
- Browning Andrew (ed.), *English Historical Documents 1660–1714*, Vol. 8, Routledge, London 1953.
- Cain J. Peter, Hopkins G. Anthony, *The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750–1914*, „English Historical Review” 1980, s. 241–253.
- Campbell Robert, *The London Tradesman (1747)*, [w:] D. B. Horn, M. Ransome (eds.), *English Historical Documents 1714–1783*, Vol. 9, Routledge, London 1957.

- Clark George, *The Later Stuarts 1660–1714*, Oxford University Press, Oxford 1955.
- Coleman Donald Cuthbert, *The Economy of England 1450–1750*, Oxford University Press, Oxford 1978.
- Curtis Philip D., *The Atlantic Slave Trade: A Census*, The University of Wisconsin Press, Madison 1969.
- Davis Ralph, *A Commercial Revolution. English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth centuries*, Historical Association, London 1967.
- Davis Ralph, *English Foreign Trade, 1660–1700*, „Economic Historical Review” 1954, Vol. 7, No 2, s. 78–98.
- Davis Ralph, *English Foreign Trade, 1700–1774*, „Economic Historical Review” 1962, Vol. XV, No 2, s. 285–303.
- Deane Phyllis, *The Industrial Revolution*, University of Cambridge, Cambridge 1969.
- Deane Phyllis, Cole William Alan, *British Economic Growth 1688–1959*, University of Cambridge, Cambridge 1967.
- Eltis David, *The Volume and Structure of the Transatlantic Slave Trade: A Reassessment*, „William and Mary Quarterly” 2001, Vol. 58, s. 47–68.
- Elton Geoffrey Rudolph, *England under the Tudors*, Routledge, London 1991.
- Farnie A. D., *The Commercial Empire of the Atlantic, 1607–1783*, „Economic Historical Review” 1962, Vol. 15, s. 205–218.
- Ferguson Niall, *Imperium. Jak Wielka Brytania zbudowała nowoczesny świat*, tłum. P. Szymor, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2013.
- Gantet Claire, *Guerre, paix et construction des États 1618–1714*, Éditions du Seuil, Paris 2003.
- Grzybowski Stanisław, *Polityka kolonialna Tudorów i pierwszych Stuartów*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1970.
- Hakluyt Richard, *Wyprawy morskie, podróże i odkrycia Anglików*, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1988.
- Harding Richard, *Seapower and naval Warfare 1650–1830*, University College London Press, London 1999.

- Harley Knick C., *Trade: discovery, mercantilism and technology*, [w:] R. Flo-ud, P. Johnson (eds.), *The Cambridge Economic History of Modern Britain*, Vol. I, *Industrialisation, 1700–1860*, University of Cambridge, Cambridge 2004.
- Holmes Geoffrey, *The Making of A Great Power. Late Stuart and early Georgian Britain*, Oxford University Press, Oxford 1993.
- Holmes Geoffrey, Szechi Daniel, *The Age of Oligarchy. Preindustrial Britain 1722–1783*, New York University Press, London–New York 1993.
- Iliffe John, *Afrykanie. Dzieje kontynentu*, tłum. J. Hunia, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011.
- Izrael Jonathan, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477–1806*, Clarendon Press, Oxford 1995.
- James Lawrence, *The Rise and Fall of the British Empire*, Abacus, London 2001.
- Komen Henry, *Imperium hiszpańskie. Dzieje rozkwitu i upadku*, tłum. T. Pró-chenka, Bellona, Warszawa 2008.
- Kupperman O. Karen, *Errand to Indies: puritan colonization from Providence Island through the Western Design*, „William and Mary Quarterly” 1988, Vol. 45, s. 70–99.
- Langford Paul, *A Polite and Commercial People. England 1727–1783*, Oxford University Press, Oxford 1992.
- Lloyd Trevor, *Dzieje Imperium brytyjskiego*, tłum. A. Klingofer, Bellona, War-szawa 2012.
- Małowist Marian, *Europa i jej ekspansja XIV–XVII w.*, PWN, Warszawa 1993.
- McKay Derek, Scott M. Hamish, *The Rise of the Great Powers 1648–1815*, Routledge, London 1983.
- Nelson H. George, *Contraband Trade under the Asiento, 1730–1739*, „American Historical Review” 1945, Vol. 51, No 1, s. 55–67.
- Nowak Bronisław, *Afryka w gospodarce światowej XVI–XVII wieku*, [w:] A. Mą-czak (red.), *Europa i świat w początkach epoki nowożytnej*, cz. 1 *Społeczeń-stwo, kultura, ekspansja*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1991.

- Ogilvie Sheilagh, *Gospodarka europejska w XVIII stuleciu*, [w:] T. C. W. Banning (red.), *Zarys historii Europy. XVIII w.*, tłum. M. Urbański, Świat Książki, Warszawa 2003.
- O’Gorman Frank, *Britain Political and Social History 1688–1832*, Bloomsbury Academic, London 1997.
- Raynal Abbé, *A Philosophical and Political History of the Settlements and Trade of the Europeans in the East and West Indies, etc.*, Vol. 1, London 1798.
- Robak Piotr, *Ameryka Północna w stosunkach francusko-brytyjskich w latach 1763–1770*, [w:] Z. Anusik (red.), *Spory o państwo w dobie nowożytnej. Między racją stanu a partykularyzmem*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2007.
- Schlote Werner, *British Overseas Trade from 1700 to the 1930s.*, tłum. W. O. Henderson, W. H. Chaloner, Oxford University Press, Oxford 1952.
- Schumpeter B. Elizabeth, *English Overseas Trade Statistics, 1697–1808*, Oxford University Press, Oxford 1960.
- Speck William Arthur, *Stability and Strife. England 1714–1760*, Edward Arnold, London 1984.
- Vries Jan de, *De economische achteruitgang der Republiek*, [w:] J. A. Houtte, J. F. Niermeyer (eds.), *Algemene Geschiedenis Der Nederlanden*, Vol. 8 (*De Revolutie Tegemoet 1748–1795*), De Haan, Utrecht 1955.
- Williams Blow Judith, *British Commercial Policy and Trade Expansion 1750–1850*, Oxford University Press, Oxford 1972.
- Williams E. Neville, *The Ancien Régime in Europe. Government and Society in the Major States 1648–1789*, Pimlico, London 1999.
- Zins Henryk, *Kupcy i kidnaperzy. Handel niewolnikami w dziejach Afryki i Ameryki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1999.

Summary

The Role and Place of Africa in the English Foreign (and Colonial) Trade in the 18th Century

Western Africa was a very important feature of the Euroatlantic trade system created by England, and later by Great Britain, from the second half of the 17th century. The factories, founded here on the Atlantic coast (or taken away from the Dutch and French colonial area) together with Portuguese trade settlements (thanks to the peace treaty from 1703) existed in the scheme of so-called Atlantic triangle. The merchandises were exported from the British Isles to Western Africa where these were exchanged for the local materials (especially gold and ivory). These materials were transported (legally or not) to both Americas. The slave trade was also the very important element of this exchange system in the period.

The British trade with Western Africa was initially organized by trade companies. The individual tradesmen, however, took part in this commercial traffic in the 18th century (especially in the slave trade) to the significant degree. These individual commercial activities disorganized earlier created Euroatlantic mercantile system of British foreign (and colonial) trade. It is necessary to stress here that the direct trade exchange between Western Africa and Great Britain was developing at that time together with the British reexport of tropic merchandises on European markets. In spite of it, the African market played the smaller role in the British system of foreign trade than the American and Asian markets. The African market, however, developed its position to the significant degree in the Atlantic trade sphere in the 18th century.